

Solidariteit ontrafeld

Vroeger waren samenlevingen overzichtelijk. Iedereen kende iedereen, waardoor de samenlevingen die stabiel waren het relatief gemakkelijk hadden in het organiseren van gedrag, samenhang of solidariteit met kwetsbaren.¹ Nu samenlevingen veel complexer zijn, veel politieke besluiten grote groepen mensen betreffen die elkaar niet kennen, en burgers voortdurend switchen tussen verschillende typen gemeenschappen, ontstaat de vraag hoe cohesie of solidariteit het beste kan worden georganiseerd. De behoefte om het op te nemen voor kwetsbare burgers is niet kleiner geworden, maar de organisatie ervan is wel ingewikkelder dan vroeger. Om het goede leven te bereiken als samenleving is sturing op drie niveaus nodig.² Op het laagste niveau (micro) proberen samenlevingen keuzes te maken waar baten de kosten overstijgen. Die baten kunnen daarbij breder zijn dan financieel van aard. Op het middenniveau (meso) spelen relaties tussen verschillende economische actoren een cruciale rol. De relaties worden gestuurd door contracten en afspraken, vanuit een gedeelde morele orde tussen de verschillende deelnemers aan de samenleving. Op het hoogste niveau (macro) moeten dingen geregeld worden die het niveau van directe relaties overstijgen, veelal leidend tot landelijk beleid op allerlei terreinen. Op het macroniveau is het nodig te zorgen dat zo veel mogelijk deelnemers participeren (in werk of anderszins) aan de maatschappij en dat de relaties soepel verlopen. Een van de manieren om relaties op macroniveau soepel te laten verlopen is door een bepaalde mate van solidariteit te organiseren.

Dit essay diept het begrip solidariteit verder uit en betoogt dat zulks nodig is om spraakverwarringen te voorkomen.³

Inleiding

De economie is erbij gebaat dat mensen (verantwoorde) risico's nemen, anders ontstaat geen vooruitgang. Je begint een onderneming of een opleiding met het idee dat dit in de toekomst rendement oplevert. Ook in het sociale verkeer is het belangrijk dat mensen zich veilig voelen om nieuwe relaties aan te gaan of andere wegen te bewandelen. Solidariteit heeft als voordeel dat

Marcel Canoy

Dr. Marcel Canoy is distinguished lecturer aan de Erasmus School of Accounting and Assurance.

mensen niet buiten de boot vallen als ze risico's hebben genomen en die risico's niet goed hebben uitgepakt. De onderneming is niet levensvatbaar of de opleiding is bij nader inzien geen goed idee. Een complexe samenleving is erbij gebaat een systeem te hebben dat het nemen van verantwoorde risico's niet ontmoedigt.

Solidariteit kan ook doorschieten. Goed organiseren van solidariteit betekent dat groepen die steun nodig hebben deze ook krijgen, terwijl tegelijk misbruik en verspilling verhinderd worden en zelfredzaamheid bevorderd wordt.

Omdat het begrip solidariteit is verworden tot een containerbegrip, ontarnden veel discussies in Babylonische spraakverwarringen en over en weer verwijten. De socialist verwijt de liberaal al snel dat hij asociaal is omdat hij solidariteit zou willen verminderen. Maar is dat wel zo, of kan het verwijt gebaseerd zijn op begripsverwarring?

Solidariteit met groepen die dit niet nodig hebben, kan juist het draagvlak voor gewenste vormen eroderen. Ook kunnen verspillende en inefficiënte methodes bestaan die contraproductief werken. Daarom zal de liberaal op zijn beurt de socialist verwijten belastinggeld te verspillen aan groepen die geen steun nodig hebben, vrijheden te beperken en zelfredzaamheid te onderdrukken. Hoewel ik geen illusie koester deze tegenstellingen te laten verdwijnen, kunnen onnodige verwijten wel vermeden worden door begrippen te verduidelijken.

Omdat het in veel beleidsdossiers (zorg, sociale zekerheid, pensioenen, armoedebeleid) uiteindelijk gaat om het goed organiseren van solidariteit, is het denken over de toekomst van de welvaartstaat gebaat bij een scherpere duiding van het begrip.

1. Solidariteit door de tijd

Hoewel veel eerdere samenlevingen allerlei noties van solidariteit kenden, is de theorie pas goed ontwikkeld sinds Emile Durkheim en vervolgens door het oprichten van de welvaartstaat na de Tweede Wereldoorlog.

Om complexere solidariteit te bewerkstelligen is het nodig dat men investeert in relaties en wederzijdse afhankelijkheden creëert, zonder welke een gedeelde morele orde niet tot stand komt.

In de literatuur is het begrip solidariteit evenwel slecht gedefinieerd en ook met wat wonderlijke sprongen ontwikkeld.⁴ Solidariteit werd in de Franse revolutie gebruikt als term om groepen te binden die de zittende macht wilden ondermijnen. Vervolgens werd de term 'gekaapt' en verder ontwikkeld door christenen en conservatieven om de gedachte te reflecteren dat men solidair moest zijn met een hogere autoriteit, God of de staat.

De filosoof Pierre Leroux heeft in het midden van de 19e eeuw de term vervolgens verder geduid en een poging gedaan tot synthese. In zijn boek *De l'humanité* (uit 1840) heeft hij kritiek op de theologische en conservatieve uitleg van het begrip.⁵ Leroux vond dat het centraal stellen van de liefde voor God te veel ten koste ging van het belang van de liefde voor mensen onderling, en ook van de eigendunk. Leroux duidt solidariteit als: 'De liefde van God in jou en in de ander is hetzelfde als liefde voor jezelf door God in de ander, wat weer hetzelfde is als liefde voor de ander door God in jezelf.'

Politiek gezien, verschoof solidariteit met vrienden langzamerhand naar solidariteit met vreemden, een sprong die het mogelijk maakte het begrip naar een hoger plan te tillen. Dit was noodzakelijk om ook in complexere samenlevingen cohesie te bewaren. Daarmee ontstond ook een kans om christelijke met politieke motieven te verbinden. Universele solidariteit past immers ook in de 'heb uw naaste lief'-gedachte uit de bijbel.⁶

Aan het einde van de 19e eeuw ging Durkheims belangstelling vooral uit naar wat samenlevingen bijeenhield wanneer er diversiteit is in talen en verantwoordelijkheden, een variant op eenheid in diversiteit. In zijn boek *The Division of Labor in Society* (1893) analyseert Durkheim hoe zogeheten 'organische' solidariteit nodig is in complexe samenlevingen met ver doorgevoerde vormen van arbeidsverdeling.⁷

Toen na de Tweede Wereldoorlog welvaartstaatarrangementen in heel Europa werden ingevoerd, gaf men een politieke en juridische status aan het begrip universele solidariteit. Het domein van liefdadigheid en besloten gemeenschappen werd uitgebreid naar iets dat door de staat kon worden georganiseerd en democratisch gelegitimeerd. Durkheims gedachtengoed werd zo geïnstitutionaliseerd.

Met het stijgen van de welvaart kregen burgers steeds meer rechten op aanspraken uit de welvaartstaat die in essentie op solidariteit waren gebaseerd. De keerzijde van dit 'succes' is dat naarmate de aanspraken breder gedefinieerd zijn, de kans groter is dat er misbruik van wordt gemaakt en dat daarmee juist de solidariteit erodeert. Door de staat georganiseerd heeft als risico dat als mensen gebruikmaken van voorzieningen terwijl zij volgens een redelijk grote groep burgers ook zelfredzaam kunnen zijn, dat fnuikend kan uitpakken voor gevoelens van rechtvaardigheid.

Tevens ontstaat zo een scherpere scheiding tussen vrijwillige en afgedwongen solidariteit. Omdat samenlevingen complexer worden en de hoeveelheid interactie en relaties toenemen, zijn afgedwongen vormen noodzakelijk. Omdat de democratische legitimering indirect is, is de gevoelswaarde in een afgedwongen situatie vaak zwakker dan bij vrijwillige vormen van solidariteit.

Vandaar dat het begrip solidariteit nu besmet is geraakt, vooral in liberale kringen, waar het geassocieerd wordt met een gebrek aan vrijheid, paternalisme of andere onnodige overheidsbemoeningen.

2. Verschillende motieven

Ik pleit ervoor de term solidariteit weer terug te brengen naar een meer neutraal terrein. Hiervoor is het nodig om het begrip te ontrafelen en in te zoomen op de diverse motieven die eraan ten grondslag kunnen liggen. Er zijn minimaal vijf fundamenteel verschillende redenen waarom mensen solidair met elkaar (willen) zijn. Deze redenen zijn in de basis waarde vrij, in de zin dat elke moderne maatschappij in de wereld ze accepteert, de liberaal net zo goed als de socialist.

De verschillen in politieke opvattingen zitten hem in de verschillende accenten en gewichten alsook in de verschillende manieren om gewenste vormen van solidariteit te bereiken. Ter illustratie, stel ik word geconfronteerd met een dakloze. Ik noem hem Dirk. In welke mate ben ik solidair met het lot van Dirk? En wat betekent dat eigenlijk?

PATERNALISME

Ik kan vinden dat Dirk opgevangen moet worden, zelfs als hij daar zelf anders over denkt. Hij vindt misschien dat hij best rond kan scharrelen en met kleine klusjes en wat bedelen in zijn onderhoud kan voorzien. Ik denk echter dat het beter voor hem is als hij geholpen wordt. Dit is het klassieke paternalisme.

De filosoof Joel Feinberg onderscheidt zachte en harde vormen van paternalisme. In zijn boek *Harm to self*⁸ slaat ‘zacht paternalisme’ op personen bij wie het gedrag onvoldoende op vrijwillige basis is om daadwerkelijk van hem of haar te zijn. Hierbij past een term als ‘iemand tegen zichzelf in bescherming nemen’. ‘Hard paternalisme’ gebeurt wanneer personen wel gedragingen vertonen die voldoende vrijwillig zijn. Personen kunnen wel verantwoordelijkheid nemen voor eigen gedrag maar worden een ‘handje geholpen’.

Een moderne en subtielere vorm van paternalisme is als Dirk wel zijn leven wil veranderen maar dit niet zonder hulp kan. Met behulp van het zogeheten libertijns paternalisme kan Dirk wel vrij zijn in de keuzes die hij maakt, maar wordt hij daarin geholpen via wat duwtjes (*nudges*)⁹ zonder dat dit tot een voorziening of (financiële) steun hoeft te leiden.

EEN FATSOENLIJKE SAMENLEVING

Ik kan het prettig vinden in een samenleving te leven waarin Dirk wordt opgevangen en niet aan zijn lot wordt overgelaten. Dit is ongeacht of ik zelf in die situatie ben of denk te belanden, of ik Dirk ken, hem denk tegen te komen of bang ben door de Dirks van deze wereld ‘berooft’ te worden. De filosoof Avishai Margalit schreef *The decent society*. Hierin stelt Margalit dat het nastreven van fatsoen vooral gezien moet worden in termen van de afwezigheid van vernedering en ziet hij daarin een betere en meer realistische orde-

ningsvorm dan het nastreven van het ideaal van rechtvaardigheid. Het vermijden van het kwaad kan gezien worden als een poging om recht te doen aan de *loss aversion* die in de gedragseconomische literatuur bekend is.¹⁰

Het motief is vergelijkbaar met de 'erfeniswaarde' (*bequest value*) van cultuur.¹¹ Mensen die niet van klassieke muziek houden, vinden het toch prettig dat er een Concertgebouworkest is. Het kan appelleren aan de esthetische waarde van een samenleving: dat hebben we toch maar 'mooi' voor elkaar met z'n allen.

MEDEDOGEN

Ik voel mededogen met Dirk. Daarom wil ik hem helpen. Let wel dat dit een ander motief is dan het vorige. In het vorige ging het over het gevoel in een fatsoenlijke samenleving te willen wonen. In dit geval eentje waarin zwervers een menswaardig bestaan kunnen leiden.

Het begrip mededogen is goed uit te leggen als je het contrasteert met medelijden. Mededogen is een veel breder en positiever begrip dan medelijden. Het duidt op het empathische vermogen je te kunnen verplaatsen in een ander en daarbij mildheid te betrachten.

Het verkrijgen van mededogen wordt gezien als de hoogste deugd in de dharma en is het hoogste doel van spirituele oefeningen. De Dalai Lama zou de reïncarnatie zijn van Chenrezig, oftewel de Boeddha van het mededogen. Ook in het jodendom, de islam en het hindoeïsme speelt mededogen een grote rol. Zo is volgens de Koran mededogen een van Allah's belangrijkste eigenschappen en sporen islamitische geschriften gelovigen aan tot mededogen ten aanzien van gevangenen en weduwen, wezen en de armen.

Ook Adam Smith heeft in zijn *Theory of Moral Sentiments* veel over dit onderwerp te melden. Mededogen is voor Smith cruciaal voor het herstellen van individuele orde na een vervelende gebeurtenis: 'The mind, therefore, is rarely so disturbed but that the company of a friend will restore it to some degree of tranquillity and sedateness.' Later betoogt Smith dat wat voor een individu geldt, ook voor de gemeenschap als geheel geldt. 'The same principles that direct the order in which individuals are recommended to our beneficence, direct that likewise in which societies are recommended by it ... He is not a citizen who is not disposed to respect the laws and to obey the civil magistrate; and he is certainly not a good citizen who does not wish to promote, by every means of his power, the welfare of the whole society of his fellow-citizens.'¹²

Het mededogenmotief is persoonlijk, veelal (maar niet exclusief) gekoppeld aan individuele ervaringen. Heb ik mededogen met zwervers in abstracte zin, dan komt dit motief dichterbij het vorige motief. Het mededogenmotief is gekoppeld aan de christelijke traditie van 'heb uw naaste lief'.

RECIPROCITEIT

Ik vind het een goed idee als Dirk opgevangen wordt, omdat ik me realiseer dat als ik het heel slecht tref, ik ook in die situatie kan belanden en het dan prettig vind als iemand mij helpt. Anders dan bij de vorige argumenten is deze reden meer een eigenbelang, zij het indirect, en heeft het karakter van een soort zorgverzekering. Je hoopt er geen gebruik van te maken, maar het is prettig te hebben als je ziek bent. Hans Achterhuis merkt op dat in oude varianten van kapitalisme begrippen als gemeenschap en wederkerigheid noodzakelijk waren om de markten te laten functioneren.¹³

Dit motief van solidariteit raakt aan het gedachtegoed van de filosoof Habermas die reciprociteit de basis vindt van rechtvaardigheid en solidariteit. Zo beweerde hij: 'onder de pragmatische vooronderstellingen van een inclusieve en rationele discours tussen vrije en gelijke deelnemers is het nodig dat men het perspectief van elkaar aanneemt, en zichzelf dus projecteert in de opvattingen van alle anderen; door deze in elkaar grijpende perspectieven ontstaat een ideaal verlengd "wij"-perspectief van waaruit gedrag getest kan worden op basis van de gedeelde praktijk.'¹⁴

EFFICIËNTIE

Het laten opvangen van Dirk is gewoon in mijn eigen belang. Zonder opvang gaat Dirk zwerven en gaat hij wellicht stelen om in zijn onderhoud te voorzien. Zwervers zijn ook slecht voor het toerisme en kosten de samenleving uiteindelijk meer geld. Solidariteit is hier een kosten-batenafweging, zonder aspecten van paternalisme, fatsoen, mededogen of reciprociteit.

Op deze manier gedefinieerde solidariteit wordt vaak met Europa geassocieerd; een goed voorbeeld van de noodzaak tot solidariteit op grote 'afstand', met andere woorden wanneer relaties nog complexer zijn dan op lokaal of nationaal niveau, omdat er minder gelegenheden zijn in de relatie te investeren.¹⁵ Tevens laat het Griekse drama goed zien hoe moeilijk het is om solidariteit te organiseren in de Europese Unie. Het 'noorden' verwijt de Grieken dat ze lui zijn, de boel belazeren en een rommeltje maken van belasting heffen.

Solidariteit in Europees verband is weliswaar gebaseerd op impliciete of explicietere vormen van reciprociteit, maar deels ook op welbegrepen eigenbelang.

3. Motieven en beleid

In geen enkel motief ligt opgesloten in welke mate of op welke manier de solidariteit bereikt moet worden. In alle gevallen kunnen zowel de overheid, de burgers zelf, charitatieve instellingen of het maatschappelijke middenveld meer of minder

actief worden. Deze indeling is daarmee dus politiek neutraal. De voorkeuren van zowel individuen als de samenleving kunnen in de loop der tijd veranderen.

De variëteit maakt tevens duidelijk waarom er zo vaak verwarring ontstaat. De socialist kan geschokt zijn dat de liberaal de door hem zo gekoesterde solidariteit lijkt te eroderen. De liberaal ziet dat heel anders. Ze hebben zomaar allebei gelijk. Het kan namelijk heel goed zijn dat de socialist verontwaardigd is omdat hij een gebrek aan mededogen bij de liberaal vermoedt, terwijl de liberaal zich van geen kwaad bewust is omdat hij de uitvoering inefficiënt vindt.

Dit laat onverlet dat dezelfde socialist en liberaal best fundamenteel andere ideeën kunnen hebben over hoe je solidariteit het best organiseert of hoe zwaar je een individueel motief weegt.

Denk maar aan de zorg. Stel ik moet beslissen of een behandeling wel of niet in het basispakket komt. Ik kan daartoe besluiten omdat ik anders bang ben dat mensen niet goed voor zichzelf zorgen, omdat ik het fatsoenlijk vind dat de samenleving dit als voorziening aan iedereen aanbiedt, omdat ik mededogen voel met mijn zieke overbuurvrouw, omdat ik blij ben die behandeling vergoed te krijgen als ik zelf in de situatie beland of omdat ik bang ben dat het niet vergoeden in het basispakket uiteindelijk tot hogere zorgkosten leidt.

Neem het voorbeeld van een traplift voor een oudere mevrouw die nog thuis woont. Is de samenleving solidair met deze vrouw en moet de lift vergoed worden via een collectief systeem, of kan de vrouw best sparen en de lift beter zelf betalen? Zo'n discussie leidt al snel tot verwarringen en mogelijk tot verwijten. Het ontrafelen van dit probleem tot de diverse motieven kan de discussie neutraler en vruchtbaarder maken.

Zo kan blijken dat het heel efficiënt is als in voorkomende gevallen de traplift wordt vergoed, zelfs als dat om andere motieven onwenselijk gevonden wordt, omdat de vrouw dan langer thuis kan wonen en iedereen dientengevolge een lagere premie betaalt. De ethische kant van zelf betalen versus collectief betalen blijft dan buiten schot.

4. Tot besluit

Het benoemen van de verschillende motieven van solidariteit creëert een gemeenschappelijke taal en draagt daarmee bij tot een ordentelijke gedachtevorming. Het begrip heeft in de loop der geschiedenis een rol gespeeld in godsdienst, filosofie en politiek, maar kent geen heldere denklijn, noch is er consensus ontstaan over de betekenis.

In dit essay is een poging gedaan de verschillende inzichten te ordenen en te groeperen. Hierdoor is het gemakkelijker te bepalen welke rol het begrip kan

spelen in het soepel laten verlopen van relaties op macroniveau. Immers is het pas goed mogelijk een balans te creëren tussen afgedwongen solidariteit en individuele vrijheid als er duidelijkheid is over begrippen en motieven.

Noten

1. Durkheim maakte in dit verband onderscheid tussen mechanische solidariteit (zoals hier bedoeld) en organische solidariteit (in complexere samenlevingen) die hierna wordt besproken.
2. Lans Bovenberg (2014). Economie en het goede leven. De economische wetenschap in christelijk perspectief. *M&O*, 5/6, pp. 49-61.
3. Deze bijdrage is een bewerking en uitbreiding van een essay dat eerder werd gepubliceerd onder de titel 'De socialist en de liberaal bevrijd uit Babylon: Solidariteit ontrafeld', in *Het Financieele Dagblad*, 5 april 2014; zie: <http://www.economie.nl/weblog/de-socialist-en-de-liberaal-bevrijd-uit-babylon-solidariteit-ontrafeld>.
4. Michael Hoelzl (2004). Recognizing the Sacrificial Victim: The Problem of Solidarity for Critical Social Theory. *Journal for Cultural and Religious Theory*, 6(1), pp. 45-64. Geraadpleegd op: <http://www.jcrt.org/archives/06.1/hoelzl.pdf>.
5. Pierre Leroux (1840, 2e editie 1845). *De l'humanité, de son principe, et de son avenir*. Paris: Perrotin. Geraadpleegd op: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k454802b>.
6. En in dit geval eveneens 'heb uw vijanden lief'.
7. Emile Durkheim (1997, 1st ed. 1893). *The Division of Labor in Society*. Trans. W. D. Halls, intro. Lewis A. Coser. New York: Free Press, pp. 39, 60, 108.
8. J. Feinberg. *Harm to Self*. Oxford University Press, 1986.
9. Zie: R.H. Thaler & C.R. Sunstein (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. New Haven, (CT): Yale University Press.
10. D. Kahneman & A. Tversky (1984). Choices, Values, and Frames. *American Psychologist* 39(4), pp. 341-350.
11. D. Throsby (2001). *Economics and Culture*. Cambridge University Press.
12. A. Smith (1759). *Theory of Moral Sentiments*. London: A. Millar (pp. 27-30 en 268 e.v). Deze passage is deels ontleend aan M. Canoy (2013). *De Triple-A econoom. Voorbij cijfers en cynisme*. Amsterdam: Boom Uitgeverij.
13. Hans Achterhuis (2010). *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Uitgeverij Lemniscaat.
14. Jürgen Habermas (1995). Reconciliation Through the Public Use of Reason. *Journal of Philosophy* 92(3), pp. 109-131. (Mijn vertaling).
15. Deze passage is deels ontleend aan M. Canoy (2013) *De Triple-A econoom. Voorbij cijfers en cynisme*. Amsterdam: Boom Uitgeverij.